

City University of New York (CUNY)

CUNY Academic Works

Publications and Research

CUNY Graduate Center

2021

Contamine de Latour, gimnopedista desconegut

Antoni Pizà
CUNY Graduate Center

[How does access to this work benefit you? Let us know!](#)

More information about this work at: https://academicworks.cuny.edu/gc_pubs/865

Discover additional works at: <https://academicworks.cuny.edu>

This work is made publicly available by the City University of New York (CUNY).
Contact: AcademicWorks@cuny.edu

CONTAMINE DE LATOUR GIMNOPELISTA DESCONEGUT

Antoni Pizà

«L'artiste doit régler sa vie»

Erik Satie, «La journée du musicien» (*Mémoires d'un annésique*, 1913)

Posats a triar quina de les excentricitats d'Erik Satie és la més simpàtica, la més memorable i la que, al cap i a la fi, resumeix les paradoxes de la seva essència com a artista, jo em quedaria amb la llegenda de la seva dieta. «Jo no menjo més que aliments blancs: ous, sucre, cocos...». D'extravagàncies, però, no en falten en la seva biografia, començant per la gran majoria de les seves composicions a on, no hi trobem com a títols ni «sonates» ni «simfonies», sinó «Embrions dissecats» o «Peces en forma de pera». Com tantes altres coses en la vida de Satie, el detall de l'alimentació era fals, entre altres coses perquè es va oblidar d'esmentar les quantitats ingents d'absenta que va ingerir o els dies de la seva sonada i indigent bohèmia quan passava dies sense menjar, però no deixava mai de prendre un aperitiu alcohòlic. Efectivament, Satie no va morir de menjars blancs, sinó de cirrosi.

El primer esborrany de la biografia de Satie, a on ja es codifiquen alguns punts de l'estratolari anecdotari del compositor, el va escriure, just dos mesos escassos després de la seva mort, José M^a. Vicente Contamine Gusí, nascut a Tarragona el 1867 i mort a París el 1926 i amic íntim del compositor des de la seva primera joventut. Amb un llarg article necrològic, publicat en tres lliuraments a *Comœdia* l'agost del 1925, Contamine honrava un pacte d'adolescència segons el qual Satie li havia dit amb petulància: «quan em mori, tu hauràs d'escriure *Erik Satie, la vida i la seva obra*».

En els darrers cent anys, donada la popularitat de la seva música i l'enorme influència del seu pensament, s'han escrit moltes biografies i monografies musicològiques sobre Satie que permeten destriar el fum de la realitat. Sobre Contamine, però, pràcticament no se'n sap res. Sens dubte, part de la dificultat és que ell i tota la seva família van dur una vida peripatètica i poliglota que dificulta qualsevol tipus d'investigació, però, a més a més, el problema principal és que sembla que Contamine va esforçar-se enormement per obscurir el seu passat real i paral·lelament va afanyar-se per inventar-se'n un altre més fantasiós i, possiblement als seus ulls, molt més interessant. Com Satie, Contamine devia creure que *l'artiste doit régler sa vie*, ha de posar la casa en ordre i organitzar sa vida, fins i tot si i aquest ordre és inventat o exagerat.

Els detalls biogràfics de Contamine són pocs i confusos. A l'espera d'un estudi més

profund sobre la seva figura, es pot avançar que, efectivament, hi ha una partida de naixement a Tarragona que assevera que va néixer el 1867 i que el seu nom era José Mª Vicente Contamine Gusí. El seu pare va ser Manuel Contamine Gómez, natural de Madrid i de professió «empleado», però que abans havia estat oficial de marina pròfug, el qual era fill de Manuel Mª Contamine, natural de València, i Antonia Gómez, natural de Madrid. Aquest primer Manuel, pare de José, va morir a París el 1890. Un any després, el 1891, moriria també a París la seva mare, Jesualda del Milagro Gusí. Nascuda a Múrcia, els seus pares van ser José Mª Gusí, de Cartagena, i Francisca Gusí, amb el mateix cognom curiosament, i també natural de Cartagena.

El matrimoni Contamine-Gusí va tenir almenys tres fills. Manuel Contamine Gusí, nascut a Cartagena el 1858 i mort a París el 1928, personatge que esdevindria un dels grans hispanistes francesos, autor de nombrosos estudis sobre les literatures espanyola, gallega, basca i catalana i traductor al francès, entre molts altres autors, de Víctor Balaguer. Una gramàtica espanyola seva publicada per Larousse es considera encara ara una de les obres més emblemàtiques en la didàctica de l'espanyol per a estrangers. A més a més, Manuel, conegut a França com a Emmanuel, va relacionar-se amb tots els intel·lectuals catalans importants del segle XIX, va ser col·laborador de *La Vanguardia* i moltes altres publicacions catalanes i espanyoles i va ser un incansable promotor de la literatura catalana a l'estranger. A pesar de la seva bona voluntat divulgadora dels autors catalans, un comentarista de *L'Avens* el 30 de novembre del 1889 afirmava:

NOVAS - Hem rebut un nombre de *L'Indépendant littéraire*, revista quinzenal que veu la llum a París. Publica un article de M. Contamine de Latour en que s'ocupa ab interés de las cosas de Catalunya. A judicar per la mostra escriu ab lleugeresa y no sembla prou ben enterat de nostre moviment literari. De todas maneras li doném mil mercés per las carinyosas frases que endressa als catalans.

Manuel va casar-se, segons un article a *La Veu de Catalunya* (09/01/1926), amb una «germana del pintor Cardona», possiblement Joan Cardona i Tió (nascut a Tortosa i mort a Madrid el 1903). Aquest matrimoni va

[A la pàgina oposada]
Santiago Rusiñol, *Erik Satie tocant l'harmonium*, 1891.
Dibuix. Llapis conté sobre paper. 29,2 x 19,7 cm.
Adquisició de la col·lecció Casellas, 1911. MNAC

ANTONI PIZÀ (Felanitx, 1962) és director de la Foundation for Iberian Music al Barry S. Brook Center for Music Research and Documentation del Graduate Center de la City University of New York (CUNY)

tenir un fill que va ser tinent de l'exèrcit francès i que va morir heroicament durant una batalla al Marroc el 1925. La població Eng-hien-les-Bains, un elegant suburbi de París, a on aleshores vivia la família (abans havien viscut al número 7 de la desapareguda Rue Joquelet, al centre de París), li va dedicar la Rue du Lieutenant Contamine de Latour i l'Acadèmia Francesa va convocar un premi literari per honrar la seva heroïcitat.

A més de José (l'amic de Satie) i Manuel (l'hispanista), el matrimoni va tenir una filla, Maria de la Concepción Patrocinia Bárbara Contamine, coneguda per Barbara, la qual a París va casar-se amb Henry Pacory (nascut el 1873), l'autor de la lletra de «Je te veux», possiblement la cançó més coneguda de Satie.

De tots aquests detalls, a pesar de moltes incerteses, es pot deduir que la família Contamine, possiblement d'origen francès, es va establir a Espanya a partir de l'ocupació fran-

cesa. Hi ha notícia d'un famós general, Théodore de Contamine que el 1806 es troba a Cadis i que participa en la batalla de Trafalgar. Aquest militar va tornar a França, però és possible que part de la família quedés a Espanya i que no es repatriés a França fins a finals del segle XIX. Els tres fills de la família Contamine, Manuel, Bárbara i José, van néixer tots a Espanya, però van créixer a França. De tots ells, l'únic que mantindria llaços amb Espanya i sobretot amb Catalunya, per mor de la seva dedicació a l'hispanisme, va ser Manuel.

A París, José va iniciar ben aviat un procés de mistificació dels seus orígens començant pel nom, que a França va quedar inscrit com a José María Vicente Ferrer Francisco de Paola Patricio Manuel Contamine. La llarga teringa de noms és un intent, possiblement, d'aparentar antecedents d'estirp noble, cosa que queda corroborada pel fet que els seus amics el coneixien com a Patrice, nom també de connotacions britàniques i aristocràtiques. Com Satie, que va canviar el seu nom d'Eric a Erik, reivindicant la seva cama materna britànica, Contamine sempre va ser anglòfil i amb posat de dandi. Quan Contamine va començar a publicar va utilitzar sistemàticament J. P. Contamine de Latour per als escrits més o menys seriosos i el pseudònim Lord Cheminot —un altre senyal d'anglofilia que significaria paradoxalment «Lord Ferroviari»— per als escrits humorístics. També va utilitzar els pseudònims de Turrís (un eco de Latour?) i Patrice Lanteuil. De forma per ara inexplicable, a partir de les seves primeres publicacions els dos germans (Emmanuel i Patrice) comencen a utilitzar «de Latour», amb un «de» suposadament noble i el «Latour» (el Turrís d'un dels seus pseudònims). A hores d'ara, és impossible saber per què els dos germans (però no la germana) van afegir-se el «de Latour» al seu cognom oficial, i el van haver d'inscriure al registre civil, però la hipòtesi d'aparentar aires de noblesa sembla versemblant.

De fet, J. P. Contamine de Latour va defensar sempre que era noble i descendent de Napoleó, i que per tant era hereu de l'imperi francès i fins i tot de tot l'imperi occidental (?). Molts van empassolar-se aquesta idea que, en ella mateixa, ni es pot demostrar ni es pot negar. Contamine, però, contumaç, va participar en diverses iniciatives per celebrar el centenari de l'Emperador a principis del

Casa de la família Contamine de Latour a la desapareguda Rue Joquelet, 7, París. Actualment Rue Léon Cladel. Fotografia: Archives de Paris.

segle XX i va ser membre de diverses societats napoleòniques. Però les veus in-crèdules també es van deixar sentir. Així, un articulista descregut a *La Dépêche* (23/08/1896) afirma: «Costa molt copsar, aquest jove alegre i de finals de segle que respon al rogal·lós nom de Patrice-Contamine Latour, i que, *proprio motu*, acaba de proclamar-se emperador d'Occident! Diuen que és un excèntric. És difícil dubtar que ho és». Promovent el seu parentesc amb Napoleó —amb raó o sense— és de tota manera coherent amb l'esperit de la bohèmia que freqüentaven tant ell com Satie. Al seu article sobre el compositor, Contamine explica que la impostura era corrent en aquell ambient i que, per exemple, el propietari de Le Chat Noir, Rodolphe Salis, es va fer passar pel general Boulanger per poder-se presentar a unes eleccions amb certa credibilitat i acusava al vertader general de ser un impostor que li ressemblava.

Aleshores, a finals del segle XIX, la família Contamine s'ha instal·lat a França i el jove José —ara ja Patrice— s'afanya per reforçar les arrels franceses (sempre escriurà en francès). Viu a Montmatre, un petit món, i es relaciona amb els catalans que ja s'hi han establert, Miquel Utrillo, Santiago Rusiñol, Ramon Casas, Pere Romeu, Ramon Canudas i Ricard Viñes, entre altres. Ja de molt jove, però, crea un llaç molt fort amb Satie. Al seu article biogràfic, Contamine afirma:

No ens separàvem mai; passàvem els nostres dies i part de la nit junts, intercanviant idees, ideant projectes ambiciosos, somiant èxits sensacionals, embriagats d'una esperança boja, i rient de la nostra pròpia misèria [...]. Me'n recordo d'uns pantalons i d'unes sabates que compartíem i ens passàvem de l'un a l'altre i que cada matí ens vèiem obligats a ajustar abans de partir a la recerca de l'hipotètic editor qui consagraria el nostre geni i ens obriria els camins de la fortuna i de la glòria. Érem feliços tanmateix.

Les primeres obres musicals que publica Satie el 1887 (*Valse-ballet* i *Fantasia-valse*) les dedica a Contamine. I quan el català publica el seu primer recull literari el 1889 (*Cinq Nouvelles*) un dels relats, «Miriam» està dedicat a Satie. D'aquesta indestructible —per ara— amistat juvenil van sortir moltes col·laboracions artístiques. Satie va musicar tres poemes de Contamine, *3 mélodies: Les anges, Les fleurs, Sylvie* (1887), i va escriure diverses obres per a piano inspirades per poemes de Contamine. La *Sarabande* no. 1

«Costa molt de copsar aquest jove alegre i de finals de segle que respon al rogal·lós nom de Patrice-Contamine Latour i que, *proprio motu*, acaba de proclamar-se emperador d'Occident! Diuen que és un excèntric», escriu *La Dépêche*.

(1887), per exemple, agafa com a punt d'inspiració una estrofa del poema *La perdition* que diu:

*Soudain s'ouvrit la nuée et les
maudits tombèrent
Hurlant et se heurtant en un lourd
tourbillon,
Et quand ils furent seuls dans la nuit
sans rayon
Ils se virent tout noirs. Alors ils
blasphémèrent.*

De sobte es va obrir el núvol i els
condemnats caigueren
Cridant i col·lidint en un feixuc
remolí,
I quan van estar sols dins la nit sense
raig
Es van veure tot negres. I així van
blasfemar.

D'altra banda, la ultrafamosa peça per a piano *Gymnopédie* No. 1 (1888), possiblement l'obra per a piano més coneguda de tots els temps, també s'inspira en un poema llarg de Contamine i utilitza l'estrofa següent com a epígraf:

*Oblique et coupant l'ombre un
torrent éclatant
Ruisselait en flots d'or sur la dalle
polie
Où les atomes d'ambre au feu se
miroïtant
Mêlaient leur sarabande à la
gymnopédie*

Oblic i tallant l'ombra d'un torrent
esclatant
Degotejant en rierols d'or sobre la
llosa polida
On els àtoms d'ambre al foc brillant
Barregen la seva sarabanda amb la
gimnopèdia.

D'esquerra a dreta:
Contamine de Latour, Satie i
altres clients en una
brasserie de Montmartre
(Font: Robert Orledge,
Musical Times 150/1908
(2009), p. 33).

La sarabanda és una antiga dansa lenta i sensual d'origen hispànic-musulmà (el nom al·ludeix al turbant). La gimnopèdia, per una altra part, és una dansa grega ballada per nens nus just abans de ser púbers. Alguns filòlegs, emperò, afirmen que una traducció del mot més acurada seria guerrers «desarmats» i no nens nus. De qualsevol manera, avui en dia una al·lusió d'aquest tipus causaria una alarma total i justificada. L'antiquarianisme, però, és un component molt important de l'imaginari de Satie i Contamine i, més enllà del significat estricte del mot, probablement se sentien atrets pel seu arcaïsmes, la seva estranyesa tant en la fonètica com en el significat (un gènere musical perdut, oblidat).

És possible que Satie titulés la seva captivadora peça per influència del poema de Contamine, escrit amb anterioritat a l'obra musical, però també és possible que el mot rondés en la ment estranya del compositor i que Contamine l'inclogués en el poema per a posteriorment quedar reflectit en el títol de la peça per a piano. Contamine relata que quan ell i Satie van ser presentats a Robert Salis, el propietari de Le Chat Noir, a on Satie esdevindria pianista acompanyant, va introduir el compositor com a «gimnopedista», cosa que podria ser una broma sense més importància o una referència a la seva possible homosexualitat. En realitat no hi ha cap indici que Satie o Contamine fossin homosexuals. Contamine es va casar tres vegades, la darrera *in extremis*. Quant a Satie, l'única

relació amorosa que va tenir —relació no necessàriament sexual— va ser amb Susanne Valadon, companya de Miquel Utrillo i mare de Maurice Utrillo, possiblement fill de Miquel. Valadon va il·lustrar amb un medalló amb les efígies de l'escriptor i el compositor la partitura del ballet *uspuđ* amb argument de Contamine i música de Satie. Després d'una vida bohèmia com a model i artista, amiga de *le tout-Montmartre*, va casar-se amb un corredor de borsa i es va traslladar a un barri residencial. Avui en dia, però, és una artista molt valorada i es considera un model de dona independent.

La col·laboració entre els dos creadors va durar uns vint anys i de fet va continuar fins el 1905. El ballet «cristià», com especifica el subtítol, *uspuđ*, esmentat abans, és un galimaties argumental i musical tal que alguns l'han qualificat de broma total. Així mateix, alguns experts han especulat sobre el component numerològic de l'obra que inclouria en codi el nom dels dos artistes. L'òpera de titelles i en petit format *Geneviève de Brabant* (1899-1900) també és una fantasia neomedievalista, però ja més acabada que el ballet *uspuđ*. L'anglofília de Contamine i Satie els va dur a col·laborar en dos projectes més, els texts dels quals estan escrits originalment en anglès, aparentment, un anglès, però, singular, en el millor dels casos, i totalment incorrecte en el pitjor, *The Dreamy Fish* i *The Angora Ox* (tots dos de 1901). *Légende californienne*, finalment, és una cançó de cabaret en forma del popular, aleshores

hores, *cakewalk*. La lletra de Contamine s'ha perdut, però Satie va reciclar la música en una obra més ambiciosa, *La Belle excentrique* (1905).

P aral·lelament a la vida bohèmia a Montmatre i a les seves col·laboracions amb Satie, Contamine havia començat a partir del 1887 una prolífica carrera periodística. Va ser redactor parlamentari, comentarista polític i d'opinió, signant sempre J. P. Contamine de Latour. Una gran part de la seva obra periodística és humorística i en general està signada per Lord Cheminot. Durant la Gran Guerra va prendre partit contra Alemanya i va publicar el pamflet *Le Crime de l'Allemagne* (1918). Altres llibres seus són de caire històric com *La baronnie et les premiers barons de Contamine-sur-Arve* (1913). El 1901 es va publicar una panoràmica del periodisme francès del moment, *La presse française au vingtième siècle*. El llibre va incloure una brevíssima biografia professional de Contamine possiblement escrita per ell mateix i que inclou sis llibres inexistents. És possible que l'escriptor hagués inflat el seu currículum amb publicacions nonades, però també hi ha la possibilitat que les tingués projectades o esbossades (a pesar que el currículum diu «publicades»). La invenció, la mistificació, sempre va ser una característica de Contamine.

Val a dir que Contamine no va col·laborar mai amb cap altre músic, a part de Satie i de forma molt puntual amb Charles Lavadé (1869-1948). Així, a partir de 1905, sembla que Contamine i Satie van deixar de veure's, o almenys de col·laborar plegats. Contamine, a més, va deixar d'escriure poesia, teatre i narrativa. D'alguna manera, el cervell juvenil i creatiu se li havia quedat tristament eixut. Sigui com sigui, Contamine va ser, sens dubte, una influència molt important en la música i estètica de Satie. Aquest influx, a manera de resum, es pot concretar en tres aspectes com a mínim.

Primer, el va introduir a l'anglofília: tots dos eren efectivament anglòfils, dandis i bohemis amb un menyspreu cap als valors materials i petitburgesos. Segon, Contamine el va introduir al món del cabaret i la cultura i la música popular. Va ser efectivament, Contamine qui va dur Satie a Le Chat Noir i posteriorment a L'auberge du Clou. En tercer lloc, va ser Contamine va empènyer Satie cap al món de l'ocultisme i l'esoterisme i li va presentar Joséphin Péladan, escriptor i promotor, entre altres coses, del *Salon de la Rose + Croix*, reunions decadentistes dedicades a l'ocultisme i a l'art simbolista, a on Satie va presentar la seva música. Iniciat en diferents tendències de l'ocultisme de la *Belle époque*, Satie arribar a fundar la seva pròpia església, va ser un gran admirador de l'ar-

quitectura religiosa gòtica i de l'arquitecte-restaurador de monuments Eugène Viollet-le-Duc. Segons alguns testimonis, passava hores a les fosques dins alguna església, com l'aristocràtic i decadent Jean Des Esseintes, protagonista d'*À rebours* (1884) de J.-K. Huysmans. La seva música, lògicament, mostra aquesta vena mística en els títols d'obres com *Ogives* (1889), quatre peces per a piano inspirades pels

vitalls de Notre Dame. La música, per una altra part, també reflecteix aquest neomedievalisme amb ecos del cant pla i acords paral·lels que evocuen l'art arquitectònic i aquell tòpic que la música és arquitectura congelada. Tot plegat, es pot dir que si bé l'obra literària de Contamine pot tenir avui en dia un interès molt relatiu, la seva influència en l'obra de Satie va ser immensa. Tots dos van compartir l'estètica simbolista, el cabaret i la mescla en l'art del *high and low-brow*, l'atracció per l'esoterisme, l'antiquariatisme, l'afinitat per les màscares dels pseudònims i heterònims, l'anglofília i el dandisme, l'humor, la paradoxa i sobretot el *nonsense*, fins i tot quan tots dos subscriuen possiblement que la primera obligació de l'artista és «régler sa vie». ■

Contamine de Latour i Satie. Medalló dibuixat per Suzanne Valadon per acompanyar el ballet *uspud* (1892)

**COL-LABORACIONS I DEDICACIONS ENTRE
CONTAMINE DE LATOUR I SATIE**

1887 — *Valse-ballet* — obra per a piano dedicada a Contamine de Latour (C. de L.)

1887 — *Fantasie-valse* — obra per a piano dedicada a C. de L.

1887 — *Élégie* cançó sobre un poema de C. de L.

1887 — *3 mélodies: Les anges; Les Fleurs, Sylvie* — tres cançons sobre un poema de C. de L.

1887 — *Chanson* — cançó sobre un poema de C. de L.

1887 — *Sarabandes* — tres obres per a piano, la primera està inspirada per un poema *La perdition* de C. de L. que li serveix, a més, d'epígraf

1888 — *Parfum d'avril* — poema dedicat a Satie

1889 — «Miriam» — conte de C. de L. dedicat a Satie, inclòs en el llibre de C. de L. *Cinq nouvelles*

1889 — *Geneviève de Brabant* — òpera de titelles per a cor, solistes i teclat, música de Satie i llibret de Lord Cheminot, pseudònim de C. de L.

1892 — *uspud* (1892) — ballet, música de Satie llibret de C. de L.

1900 — *Prélude pour «La Mort de Monsieur Mouche»* — esborranys musicals de Satie per acompanyar el conte de Lord Cheminot, pseudònim de C. de L. *La Mort de Monsieur Mouche*.

1901 — *The Dreamy Fish* — esborranys musicals de Satie per acompanyar el conte *The Dreamy Fish* de C. de L.

1900 — *The Angora Ox* — esborranys musicals de Satie per acompanyar el conte *The Angora Ox* de C. de L.

1905 — *Légende californienne*, per a veu i piano, cançó de cabaret, música de Satie i lletra perduda de C. de L., posteriorment integrada en *La belle excèntrique* (1905) obra per a orquestra (1905) o piano a quatre mans (1921); alguns moviments van ser arranjats per a piano sol.

**COL-LABORACIONS ENTRE CONTAMINE DE
LATOUR I CHARLES LAVADÉ**

Sonnet (1888) — cançó veu i piano, música de Charles Levadé, lletra de C. de L.

Derniers Reproches (1889) — cançó veu i piano, música de Charles Levadé, lletra de C. de L.

À *Myrtille* (1896) — cançó veu i piano, música de Charles Levadé, lletra de C. de L.

**PRINCIPALS ESCRITS DE CONTAMINE DE
LATOUR**

1887 — *La Perdition* — poema, una estrofa del qual serveix d'epígraf a la primera de les *Sarabandes* (1887)

1888 — *Miroir plein* — poema

1888 — *Parfum d'avril* — poema dedicat a Satie

1888 — *Les Antiques* — poema, una estrofa del qual serveix d'epígraf a la primera de les *Gymnopédies* (1888)

1889 — *Cinq nouvelles* — Inclou «Miriam» dedicada a Satie

1889 — *Geneviève de Brabant* — òpera de titelles, música de Satie llibret de Lord Cheminot, pseudònim de C. de L.

1900 — *La Morte de Monsieur Mouche* — conte de Lord Cheminot, pseudònim de C. de L.

1900 — *La Veilleuse* — conte de Lord Cheminot, pseudònim de C. de L.

1901 — *The Dreamy Fish* — conte de Lord Cheminot, pseudònim de C. de L.

1918 — *Le Crime de l'Allemagne*

1819 — *Ligue antiallemande*

1889 — *Cinq nouvelles*

1913 — *La baronnie et les premiers barons de Contamine-sur-Arve*

ca.1919 — *Les droits des veuves de guerre, des femmes de mobilisés et de démobilisés*

**LLIBRES INEXISTENTS ESMENTATS A LA
PRESSE FRANÇAISE AU VINGTIÈME SIÈCLE
(1901)**

Désarmement, Confédération, Lettres à Sulpicie, Les origines du Parlamentarisme, Lettres de Russie, Drame de Château-Malheur

REVISTES ON C. DE L. VA COL-LABORAR:

Le Rire; La Vie parisienne; La Sorte: organe typographique incolore et mensuel: satirique, antilittéraire, peu artistique et quelquefois illustré; Le Sourire; La Revue du cordonnier; Petite revue de la famille: consacrée à la femme et à l'enfant: hygiène, littérature, beaux-arts, théâtres, modes, conseils utiles, etc., etc.; La Charente (Angoulême); Musée des familles: lectures du soir; La Croix; La Liberté; Le Journal; Almanach du Rire; L'Humanité; Le Grand écho du Nord de la France; Patrie; Matin; Poste; La France du Sud-Ouest; Petit Bleu; Revue des Beaux-Arts et des Lettres.